**«6D021400 – Әдебиеттану» мамандығының**
**докторанты Қабдешова Құралай Ахметқызының**
**философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған**
**«Авторлық тарихи жырлар:**
**эпикалық дәстүр, тарихи жад, ұлт-азаттық идея (Жетісу халық ақындарының қолжазба мұраларының негізінде)»**
**тақырыбындағы диссертациясына**

# АҢДАТПА


**Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы**. Қазақ халқының эпикалық дәстүрінің арқауында сан ғасырларды қамтитын этникалық үдерістің жатқаны белгілі. Сол себепті ғасырлар тереңінен жеткен эпикалық дәстүр әдеби көркемдік құндылығымен қоса танымдық құбылыс ретінде ерекшеленеді. Біздің тақырыбымызға негіз болып отырған авторлық тарихи жыр атауының өзі ғылымда толық айқындалмаған мәселе. Себебі бұл жырлардың дені фольклорлық тарихи жырлар секілді негізінен дәстүрлі заңдылықтар аясында жырланғанымен, белгілі бір автор атымен таралған.

Диссертациялық жұмыста жетісулық авторлар дүниеге әкелген авторлық тарихи жырлар қолжазбалық мұралар негізінде қарастырылып, әдебиеттану, тарих, саясат сабақтастығында зерттелді.

**Зерттеу тақырыбының өзектілігі.** Қазіргі ұлт руханиятының тарихын түгендеу ісінде бұған дейінгі атқарылған қыруар істермен сабақтас жатқан мәселе – Қазақстанның әрбір аймағындағы тарихи оқиғаларға негізделген авторлық тарихи жырларды арнайы зерттеу. Бұл бүгінгі ғылымның жетістіктеріне сүйене отырып, тарихи оқиға мен әдебиеттің қарым-қатынасын жаңаша зерделеу бүгінгі күннің өзекті, аса зәру мәселелерінің маңызын айғақтайды. Қазақтың ұлттық сөз өнерінің елеулі әрі көлемді мұрасы болып табылатын авторлық тарихи жырларда әлі айтылмаған ақиқат, ашылмаған шындық мол. Бүгінгі жас ұрпаққа өз ұлтының тарихын жете танып, тарих сабақтарынан тағылым ала отырып, Отанын сүю, патриотизмге баулу үшін де авторлық тарихи жырларды танып-білудің маңызы зор. Бүгінгі тәуелсіздіктің қадір-қасиетін жете түсініп, осы жолда жанын құрбан еткен ұлттық батырлардың рухын ардақтау, халқымыздың бостандық, еркіндік сүйгіш қасиетін таныту үшін де маңызы зор. Сонымен қатар авторлық тарихи жырларды зерттеу қазақтың эпикалық дәстүрінен жазба әдебиетіне ойысуының ұзақ тарихи жолын танып-білу үшін де маңызды.

Зерттеу нысанына алынған жырлардың бұрынғы зерттеулердегі ашылмаған қырларын жаңаша сипатта айқындау, ал тыңнан тексеріліп отырған тарихи жырлардың ғылыми айналымға түспеген мәтіндерін жинақтау, текстологиялық тұрғыда жүйелеу, ғылыми тұрғыдан талдап, ғылымның бүгінгі даму деңгейі тұрғысынан тұжырымдар түйіндеу әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып саналады. Қазіргі заманғы түрлі ғылымдар сабақтастығын (пәнаралық) басшылыққа ала отырып,

авторлық тарихи жырларды әдебиет, тарих, әлеуметтік ғылымдар бірлестігінде зерттеу арқылы ой қорыту да көкейкесті мәселе.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты әзірлеп, жарыққа шығарған «Бабалар сөзі» сериясына (2004-2013 жж.) бірнеше авторлық шығармалар енді. Алайда ҚР қолжазба қорларында, мұражайларда, ақын ұрпақтарының жеке мұрағаттарында әлі де жүзтомдыққа татитын авторлық ауыз әдебиеті шығармалары жетерлік. Авторлық тарихи жырлар – қазақтың ұлттық сөз өнерінің елеулі әрі көлемді мұрасы. Халық тарихының өткенінен маңызды мәлімет беретін әрі жас ұрпақты патриоттық сезімге тәрбиелейтін осындай құндылықтарымызды іргелі түрде зерттеу – біздің азаматтық парызымыз.

Сондықтан әлемдік өркениет көшіне тәуелсіздік алған 1991 жылдан ғана кіріккен еліміздің тарихына, тіліне, мәдениеті мен әдебиетіне қатысты бүгінгі күнге дейін толық жарияланбағандықтан, ғылыми айналымға түспеген авторлық тарихи жырларды жинақтау, текстологиялық тұрғыда жүйелеу, монографиялық деңгейде зерттеу – әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі. Қазіргі ғылымда интеграцияға басымдық берілген кезеңде авторлық тарихи жырларды әдебиет, тарих, саясат, әлеуметтік ғылымдар бірлестігінде зерттеудің қажеттілігі аса зор деп есептейміз.

**Ғылыми зерттеу жұмысының теориялық-әдіснамалық негіздері мен зерттелу деңгейі.** Зерттеуді жазу барысында қазақ әдебиеттану ғылымы мен тарих ғылымдарында маңызды зерттеулер жүргізген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды. Теориялық тұрғыда М.Әуезов, Р.Бердібаев, Е.Ысмайылов, З.Ахметов, С.Қасқабасов, Ш.Ыбыраев, Е.Тұрсынов, Б.Әзібаева, Ж.Тілепов, Т.Жұртбай, Т.Қоңыратбаев, А.Бұлдыбай, М.Алпысбес, Т.Әлбеков, Б.Рақымов, С.Сәкенов, П.Бисенбаев сынды фольклортанушы-әдебиетші ғалымдардың еңбектеріндегі тарихи өлең, тарихи жырларға, ақын-жырауларға қатысты тұжырымдары бағыт-бағдар ретінде алынды. Тарихи жырлардағы уақыт пен кеңістікке қатысты Б.Путилов, М.Бахтин, Г.Пірәлі, А.Темірболат, Б.Рахымов, Д.Айдарова т.т. әдебиеттанушылардың зерттеулері зерделенді. Сонымен қатар тарихи жырлардағы тарихи жадтың көрінісін анықтауда М.Қойгелдиев, Т.Мекебаев, А.Махаева, С.Шілдебай, Ш.Тілеубаев т.б. тарихшы ғалымдардың ғылыми-теориялық еңбектеріндегі ой-пікірлері мен тұжырымдамалары пайдаланылды. Жұмысты орындау барысында пәнаралық іргелі зерттеулерге, әдебиет тарихы мен әдебиет теориясы, әдебиет пен тарих, тарих пен жад байланысын білдіретін көзқарастарға, ғылыми ізденістерге, отандық және шетелдік еңбектерге, ұжымдық монографияларға, зерттеулерге сүйендік.

**Зерттеудің мақсаты:** Жетісу халық ақындарының қолжазба қорларында сақталған, баспа бетін көрмеген тарихи жырларын жинақтау, жүйелеу, саралау, тақырыпты бүгінгі заманғы тарихқа жаңаша көзқарас тұрғысынан зерттеп, бүгінгі ғылымның талап-тілектері тұрғысынан зерделеу.

**Зерттеу жұмысының міндеттері:**

– ғылыми нысанаға алынатын авторлық тарихи жырлардың бұрын баспа бетін көрмеген қолжазба нұсқаларын іздестіру, әдеби қорларда сақталған

мәтіндерді латын әліпбиінде хатқа түскен мәтіндерді қазіргі қолданыстағы кирилл жазуына аудару, басылған жырлардың түпнұсқамен сәйкестігін анықтау, өзгеріс себептерін анықтау, XIX-XX ғасырдағы Жетісу қазақтары басынан өткерген тарихты бейнелейтін жырларды саралап, оның жалпықазақтық тарихи оқиғаларымен сабақтастығын зерделеу;

– фольклорлық тарихи жыр мен авторлық тарихи жырдың сабақтастығы мен өзіндік ерекшеліктері жөнінде ой-тұжырымдар түйіндеу; жыршы, автор тұлғасына қатысты ғылыми тұжырымдар жасау;

– авторлық тарихи жырлардың сюжет құрылымындағы дәстүрлі мотивтердің қызметін талдау; авторлық тарихи жырдағы тарихи образдардың эпикалық дәстүр тұрғысынан жырлануы мен реалистік бейнелеу арақатынасын ашу;

– авторлық тарихи жырлардағы уақыт пен кеңістіктің суреттелуі мен оның жыр композициясындағы, мазмұны мен идеясындағы мәнін ашу.

– зерттеу нысанына алынған тарихи жырларды поэтикалық тұрғыда қарастыра отырып, олардың көркемдігін (жырлардағы ажарлау, айшықтау, құбылту үлгілерінің қолданылу сипаты мен қызметін) талдау;

– жетісулық ақындар жырлаған тарихи жырлардағы ұлт-азаттық идеяның мәні мен мақсатын айқындап, жаңа заманғы тарихқа ғылыми көзқарас тұрғысынан бағалау;

– авторлық тарихи жырлардағы тарихилық мәселесін зерделеу, жырларға өзек болған тарихи оқиғаның мәнін ашу үшін фольклордың тарихилығы, тарих ғылымындағы тарихи жад заңдылықтарының ұтымды тұстарын пайдалану; жырда баяндалатын оқиғалар мен жер-су атауларының, тарихи тұлғалардың шынайылығы мен көркемдікке қатысын зерделеу, автордың тарихқа көзқарасы мен тарихи факті арасындағы байланыстың сипатын ашу; Жалпы тәуелсіздік идеясымен сабақтастығын ашу.

– Жетісу ақын-жыршыларының шығармашылығындағы жалпы қазақтық эпикалық дәстүр мен төкпе ақындық шеберлік жайында жаңаша байламдар жасау.

**Зерттеу нысаны.** Жетісулық авторлық тарихи жырлар.

**Зерттеу пәні** ретінде авторлық тарихи жырлардың жанрлық ерекшеліктері, тарихи мәні алынды.

**Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері.** М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында, «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасы «Сирек кітаптар, қолжазбалар және ұлттық әдебиеттер қорында» сақталған Жетісу өңірі ақындарының қолжазба мұралары, ақындар ұрпақтарының жеке мұрағатында сақталған қолжазбалар, баспа бетін көрген жыр жинақтары алынды.

**Зерттеу әдістері.** Тарихи-салыстырмалы талдау, биографиялық, герменевтикалық әдіс, кешенді зерттеу әдістері қолданылды.

**Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы:**

– алғаш рет авторлық тарихи жырлар арнайы зерттеу нысанына алынды.

–бұған дейін жеке ақындар, я нақты бір кезеңнің әдебиетін зерттеу үрдіс алған болса, ұсынылып отырған зерттеуде тұтас бір өңірдің ақындарының

шығармашылығындағы тарихи жырлар жаңа заманғы ғылыми көзқарас, әдіс-тәсілдер тұрғысынан тексерілді.

–бұған дейін жеке ақындар, я нақты бір кезеңнің әдебиетін зерттеу үрдіс алған болса, ұсынылып отырған зерттеуде тұтас бір өңірдің ақындары топтастырылып, фольклортанулық-әдебиеттанулық тұрғыдан қарастырылды.

– авторлық тарихи жырлар саяси-әлеуметтік жағдайлармен, тарихи фактілермен сабақтастырыла қаралды;

–«ақын-жад-тарих-жыр» тізбегіндегі авторлық тарихи жырлардың ерекшелігі, поэтикалық көркемдігі, дәстүрмен сабақтастығы, тарихилығы, деректілігі зерделенді;

– авторлық тарихи жырлардың композициялық ерекшелігі мен жыр құрылымындағы дәстүрлі мотивтер қызметі мен жазба әдебиетінің әсері алғаш рет талданды.

–Авторлық тарихи жырлардағы тарихилық мәселесі: тарихи кейіпкер, тарихи оқиға, тарихи жад, тарихи мекен, уақыт пен кеңістік мәселелері арнайы сөз болды.

–Авторлық тарихи жырлар тілінің көркемдік кестесі талданды.

**Зерттеудің теориялық маңыздылығы мен практикалық мәні.**

Диссертациялық жұмыста авторлық тарихи жырлардың эпикалық дәстүрдің заңды жалғасы екендігін айқындай отырып, қоғам, заман өзгерісіне сәйкес тарихи жырдың жанрлық тұрғыдан өзгерісі анықталды. Зерттеуде тарихи жырлардың тарихилығына басымдық беріліп, нақты деректермен негізделді**.** Бұған дейін көпшілікке таныс емес жетісулық ақындардың тарихи тақырыптағы жырлары Қазақстанның қолжазба қорларынан ізделініп, оларға әдебиеттану, фольклор, тарих тұрғысынан талдаулар жасалынды.

Зерттеу нәтижелерін әдебиеттанушыларға, тарихшыларға, жоғары оқу орындары студенттеріне мен магистранттарына, әдебиет тарихы пәні бойынша оқылатын арнайы және қосымша курстардың семинар сабақтарында көмекші құрал ретінде ұсынуға болады.

**Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:**

– фольклорлық тарихи жырлар дәстүрінің аясында дамып, белгілі бір автордың ой-сезімі мен көзқарасы тұрғысынан заман өзгерісіне қарай жырланған тарихи жырдың жанрлық түрі.

– Қазақтың эпикалық дәстүріндегі жетісулық ақын-жыршылардың өзіндік орны бар. Олар – ежелгі жыраулық, жыршылық, ақындық поэзияның құндылықтарын бойына қатар сіңірген дала дәстүрінің заңдылықтарын сақтаған бірегей тұлғалар.

– Жетісу аймағы халқының басынан кешірген XVIII ғасырдағы барлық оқиғалар мен империялық қысым қазақ тарихының азаттық үшін күрестің бір сәулесі болып табылады. Сонымен бірге өңірлік айырмашылықтарымен ерекшеленеді.

– Жетісудың жері мен елін жаттың жаугершілігінен қорғау жолында жанқиярлық танытқан кейбір тарихи батырлар есімі авторлық тарихи жырлар арқылы жеткен.

– Авторлық тарихи жырларда дәстүрлі фольклорлық заңдылықтар (тұтастану түрлері) мен жазба әдебиетінің ықпалы (автор, басылым, тарихи жад) қатар көрініс табады.

– Авторлық тарихи жырлардағы халық жадында сақталған оқиғалармен тарихи дәл фактілерді салыстыра қарастыру үшін тарих ғылымындағы жад жайындағы ұғымдармен сабақтас қаралады.

– Жетісу аймағына тән авторлық тарихи жырларды арнайы зерттеу бұған дейінгі саяси шектеулер ықпалынан ашылмаған ақиқаттарды ашып, Қазақстанның басқа аймағындағы осы типтес шығармаларды зерттеуге негіз болады.

**Зерттеу жұмыстың негізгі мазмұны мен нәтижелері.**

Зерттеу бойынша 9 мақала: соның ішінде 1 ғылыми мақала Scopus мәліметтер базасына кіретін шетелдік басылымда, 4 мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Білім және Ғылым саласындағы бақылау комитетінің нұсқауындағы филологиялық басылымдарда, 4 мақала халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда жарияланды.

**Зерттеу жұмысының құрылымы**. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш негізгі тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.